

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(438)«15/16»:32.019.51:327

Володимир Пилипенко

ГІМНАЗІЯ СПРАВЖНЬОЇ ДОБЛЕСТІ: ІДЕЯ ЛИЦАРСЬКОЇ ШКОЛИ У ПОЛІТИЧНІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ СЕРЕДИНИ XVI – SEREDINI XVII ст.

Стаття присвячена проектам лицарської школи на українських землях у політичній публіцистиці Речі Посполитої середини XVI – середини XVII ст. Автор виділяє два види розуміння ідеї лицарської школи польськими публіцистами та демонструє зв'язок проектів школи з афінською ефебією.

Ключові слова: Річ Посполита, лицарська школа, політична публіцистика, ефебія.

Ідея лицарської школи з'явилась у суспільно-політичній думці Речі Посполитої у середині XVI ст. На мій погляд, час появи не випадковий. По-перше, незадовго перед цим польська шляхта отримала важливу перемогу у політичній боротьбі з магнатами і закріпила свої виняткові права на управління державою. По-друге, у середині XVI ст. стало очевидним, що старий король Сигізмунд Август не залишить нащадків і державі доведеться перебудовуватися після його смерті. А це у свою чергу значно посилило стану консолідацію шляхти і спровокувало активне доосмислення/ переосмислення ролі та функцій шляхти у польському суспільстві. По-третє, ставала все очевиднішою низька боєздатність шляхетського війська – посполитого рушення. Ще більшої актуальності ідеї лицарської школи додавала постійна татарська небезпека, що нависла над українськими землями у складі Польського королівства/ Речі Посполитої.

Простим і очевидним способом оборони від татарських нападів видавалася побудова на південно-східному прикордонні (на Поділлі) мережі фортець. Тим більше, що, принаймні, два приклади активного функціонування такої оборонної лінії польським інтелектуалам були відомі. Перший – limes – мережа фортець на окраїнах Римської імперії (найближчою географічно була лінія у Дакії). Другий – засічна лінія Московії на південно-західних кордонах. Москва досить швидко налагодила дієвий захист проти татарських нападів. Так, перший розпис полків для оборони прикордоння відбувся вже 1512 р. Він регламентував прикордонну службу на першій лінії оборони по ріках Ока та Угра. А вже на початку 30-х рр. XVI ст. склалась досить стійка система оборонних заходів на південній «україні» царства. У 1540-х рр. була створена нова лінія оборони, і лінія по Оці стала запасною¹.

У польських політичних реаліях середини XVI ст. створення такої оборонної лінії було надважким завданням, адже вимагало призначення шляхтою нових податків на побудову фортець. Замість цього шляхта вирішила перекласти усі турботи про оборону південно-східного кордону на плечі монарха і закріпила цей обов'язок у *роста conventa* – угоді, яку новообраний король укладав із шляхетським загалом.

У таких обставинах польські інтелектуали почали шукати вихід, який міг би узгодити нехиті шляхти до військової служби і війни та обов'язок шляхетського стану

© Пилипенко Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, викладач Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського ЧНПУ.

ставати до війська у часи небезпеки і захищати свою державу. Виходом могла стати ідея лицарської школи, що виникла у середині XVI ст. у польській політичній публіцистиці. Вважається, що її автором був відомий польсько-український філософ Станіслав Оріховський-Роксолан, який писав про неї у промовах «Про турецьку загрозу» та «Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу». Створення на українських землях лицарської школи для шляхетської молоді в Оріховського було нерозривно пов'язано із нагальною потребою оборони цих країв від татарсько-турецької загрози. «Відбудуй її [Україну. – П.В.] і порятуй мешканців, які уникли ворожого меча»², – закликає автор короля. Саму ж Україну (у Оріховського – Русь) автор називає гімназією справжньої доблесті³. Роксолан пропонував розділити всі воєводства на кілька частин, щоб вони по черговому несли сторожову службу на кордоні. Така схема, на думку автора, матиме, окрім ефективного захисту держави, відразу кілька переваг. По-перше, посполиті люди відпочинуть від податків. По-друге, молодь призвичаїться до військової служби і буде утримуватись від крайніх розкошів. Батьки завжди будуть уважно добирати для своїх дітей коней, зброю та слуг. Зрештою, військова амуніція завжди буде знаходитись вдома у шляхти, адже вони «певні будуть, що через три чи там чотири роки згідно з чергою повернуться до них служба»⁴. На цьому пропозиції Оріховського закінчуються. Надалі автор лише повторює заклики до монарха про необхідність оборони Русі. Про лицарську школу, як таку, Оріховський не пише, але В. Шевчук бачить у «Напученні» «чи не перший у XVI ст. проект державного піднесення України під керівництвом просвіченого польського монарха»⁵. На мою думку, таке твердження є перебільшенням, адже Роксолан нічого не писав, принаймні у «Напученні», про відновлення української державності у будь-якій формі. У фокусі уваги автора була лише оборона краю.

Представниками цього напрямку у розумінні лицарської школи були львівський архієпископ Ян Димітр Соліковський⁶, поети Мартин Пашковський⁷ та Войцех Кіцький. Всі вони належали до різних інтелектуальних кіл: Соліковський – представник політичної еліти держави, один з найвищих сановників Речі Посполитої; Пашковський – малопольський поет, який працював у Кракові і багато писав про безпеку від татар і турків; Кіцький – представник добромільського культурного кола Яна Щасного Гербурта. Всі їх об'єднувала турбота про Україну, хоча й кожного з різних позицій. Всі вони використовували ідею лицарської школи. Але жоден з них не писав про школу як про організацію з окремою структурою та своїми правилами. Для них лицарська школа, як мені видається, була лише образом, який використовувався, щоб критикувати недієву оборонну систему Речі Посполитої та небажання шляхти йти до посполитого рушення. Соліковський писав: «Рушення не всім подобається і іноді є навіть небезпечним», але «наша шляхетська повинність – захитати Річ Посполиту»⁸. Саме тому шляхта повинна служити. Так вона зможе виконувати шляхетську повинність, тим більше, що, на переконання автора, «більше молоді шляхти було вбито при кухлі, ніж у військових виправах». «Шляхтич» вважає, що Україна буде «рицарською школою» для шляхти. Про службу у війську як про лицарську школу писали Пашковський⁹ та Кіцький.

Значно більше уваги реформуванню армії і створенню «лицарської школи», хоча й не використовував таких означень, надав у трактаті «Про покращення республіки» (*De Republica emendanda*) Анджеї Фрич Моджевський. Свої роздуми автор почав із твердження, що посполите рушення – загальне ополчення, до якого шляхта, як лицарська верства, була зобов'язана ставати у часи небезпеки, є недієвим, а оборона держави – ненадійна. Щоб запобігти цьому, слід почати з підготовки молодих шляхтичів до війська. Молоді не повинні сидіти без діла, їм потрібно готувати до служби. Організувати і слідкувати за цим процесом повинні досвідчені військові, що будуть найматися за публічні кошти. Молоді шляхтичі повинні виконувати значну кількість фізичних вправ. Окрім цього, майбутні вояки повинні були навчитись користуватися різними видами зброї, освоїти основи стратегії і тактики ведення війни. Загалом, цілий розділ третьої книги автор присвятив опису знань і умінь, які повинна набути молодь за час підготовки. Своєрідною демонстрацією набутих умінь мали стати військові ігри, на яких шляхетські сини змогли б показати все, чого навчилися. Кращих на іграх повинен нагороджувати воевода. «Не повинні залишатись осторонь оборони держави і дорослі шляхтичі, їх щороку потрібно відсилати на кордон, щоб вони там служили і набиралися досвіду», – зазначає автор¹⁰.

Таким чином, уже на самому початку існування ідеї лицарської школи намітилися два види її розуміння. Перший напрямок представляв Ст. Оріховський, котрий писав про Україну-Русь як про гімназію доблесті. Я вважаю, що в цьому випадку ми маємо справу лише із розумінням військової справи як лицарського заняття, яким повинні займатися лише шляхтичі. У такому разі будь-яке військо є гімназією доблесті і лицарською школою. А те, що у Оріховського такою школою є Україна-Русь, то це виникає з патріотичних настоїв автора, якого насправді щиро турбувала доля рідного краю. Другий напрямок представляв А. Моджевський, для якого лицарська школа – публічна організація, яка має чітку структуру, утримується за державний кошт, контролюється державою і виконує важливу функцію з підготовки молодого покоління шляхти до військової служби. А розташовуватися школа повинна на найбільш небезпечних землях Польського королівства – на Русі. Через всю польську політичну публіцистику середини XVI – середини XVII ст. (ту її частину, яка присвячена військовим справам) прослідковуються визначені два мотиви.

Ідеї лицарської школи виринали у різних виглядах у творах багатьох письменників. Зазвичай згадки про школу межували із критикою посполитого рушення. Так, Станіслав Сарніцький альтернативою рушенню вважав постійне затяжне (професійне наймане) військо. Відмовившись від використання посполитого рушення, Сарніцький все ж таки хотів використати шляхту для оборони держави, тому виступив із пропозицією сталої військової повинності шляхти, а не її участі у неефективному рушенні. У цьому контексті автор вважав, що шляхту слід використовувати в обороні, хоча від рушення відмовитись. Тому у своєму трактаті Ст. Сарніцький звертав особливу увагу на військову підготовку молоді шляхти, на запровадження школи верхової їзди, фізичної муштри, навчання плавання. В цьому простежується спільність його поглядів з проектами Моджевського¹¹.

Але справжнім апологетом заснування справжньої лицарської школи на українських землях став київський католицький єпископ кінця XVI ст. Юзеф Верещинський. Його численні проекти користуються великою популярністю серед українських та польських істориків. Його називають утопістом, мрійником, йому навіть приписують авторство проектів відновлення української державності¹². Київський владика написав кілька творів на згадану тему, у яких розвивав ідеї адміністративно-територіальної організації українських воєводств з метою покращити оборону Речі Посполитої. Найповніше ідея лицарської школи розкрита автором у творі «Publika» (1594 р.). Верещинський пропонує створити на Задніпров'ї рицарську школу, куди б з'їжджалася шляхетська молодь з усієї Речі Посполитої. Автор просто засипає читача пропозиціями щодо наповнення школи: це і молоді шляхтичі, і місцеве населення, яке буде служити тут за визначену плату, і вибранецьке військо. Біскуп відразу пропонує створити 10-тисячне військо для оборони кордону (порівну гусарів і козаків), але на випадок крайньої потреби погоджується на п'ятитисячне. Автор детально розробив шляхи фінансування «рицарської школи» і війська при ній. Та головною ідеєю твору було створення на Задніпров'ї рицарського ордену хрестоносців, за прикладом мальтійських рицарів, які б були надійним щитом Польщі. У такому ордені сам Верещинський погодився доживати життя¹³. За оцінкою Ст. Тарновського, саме в заклик створення ордену «апостольська ревність і проповідницький дух якнайкраще поєдналися з рицарським духом біскупа»¹⁴.

Проекти Верещинського розвивав Пьотр Грабовський – священик з Малопольщі. У своєму творі «Zdanie syna kogonnego» автор повторив ідею лицарської школи для молоді шляхти. Згідно з пропозицією ксьондза, шляхтичі, які не досягли 30-літнього віку, повинні відбувати службу на українських територіях, зокрема на Поділлі. Таким способом прикордоння можна обороняти без витрати коштів з казни, лише своїми силами¹⁵.

Можна припустити, що Верещинський зі своїми проектами лицарської школи набув певної популярності у середовищі польської шляхти, адже більше ніж за 10 років після публікації «Publika» на його авторитет посилався анонімний автор коротенької брошури «Votum szlachcica pisane na seymiki u seym rokvi Pańskiego 1606». Критикуючи посполите рушення за неефективність, анонім черговий раз озвучує пропозиції, які

вже «висіли у повітрі»: закласти військову казну в кожному воєводстві, не відсилати щорічний податок Риму, а використовувати його на оборону. Автор посилається на твори Верещинського і закликає створити лицарську школу для шляхетської молоді, яка б теж захищала державу від татар¹⁶.

Окресливши підходи до розуміння лицарської школи у польській суспільно-політичній думці, спробую дати відповідь на запитання про коріння ідеї. На мою думку, ідея створити спеціальну організацію для підготовки молодих шляхтичів до служби у війську була модифікацією афінської ефебії – спеціальної військово-освітньої установи для молоді, що готувала юнаків до дорослого життя. Звісно, соціальні та військові реалії середини XVI ст. змушували польських інтелектуалів шукати вихід із майже патової ситуації у справі оборони держави. Лицарська школа була способом і захистити державу, і виконати шляхетський обов'язок, і підготувати молодих воєнків. Таким чином, вона могла виконувати важливу соціальну функцію, адже давала можливість шляхті продемонструвати своє шляхетство і мала б велике військово-значення. Окрім того, ідея школи була «освячена» античною традицією, що у культурному середовищі Ренесансу улеглітмлювало її існування.

Традиції афінської ефебії були відомі у Польському королівстві, адже найповніше вони описані Аристотелем у «Афінській політії» та Ксенофонтом у «Кіропедії» (Виховання Кіра). Порівняння устрою лицарської школи у проектах публіцистів та того, що відоме про ефебію, розкриває ще більше спільних сторін обох установ. Перш за все, ефебія і школа були розраховані на молодь. Для законнонародженого громадянина Афінської республіки участь у ефебії була обов'язковою умовою отримання ним усіх громадянських прав – своєрідною ініціацією, переходом від стану ефебів (юнаків) до стану повноправних громадян. Польські публіцисти хотіли, щоб шляхетська молодь, яка не пройшла служби у лицарській школі, теж була обмежена у своїх правах – пропонувалося заборонити одружуватись. Зближувала ефебію та школу і тривалість служби – по 2 роки. Ще однією спільною рисою був офіційний характер служби в обох установах: їх влаштовувала держава за державні кошти і вона ж платила вчителям (наставникам), які там працювали. Аристотель детально описує функції керівників ефебії та оплату їх праці¹⁷. Натомість Моджевський лише зазначає, що керувати школою повинні досвідчені жовніри. У проектах польських публіцистів досить детально були описані навички і вміння, якими повинні оволодіти молоді шляхтичі. Це – використання різних видів зброї, артилеристське вміння, верхова їзда, основи тактики та стратегії ведення бойових дій тощо. Для навчання запрошувались різні вчителі. Схожий набір предметів був у ефебів, але давні греки вчили ще філософію. Набір «навчальних предметів» у школі виглядає суто практичним, тому стверджувати, що польські письменники списали його у Аристотеля чи Ксенофонта, було б перебільшенням. Але не помітити схожості неможливо. У лицарській школі, як і в ефебії¹⁸, постійно повинні були влаштовуватися змагання між її учасниками, а кращих, на думку Моджевського, мав нагороджувати воєвода. Школа, за прикладом ефебії, повинна була охороняти кордони держави. Аристотель пише, що ефеби несли прикордонну службу, перебуваючи увесь час на сторожових постах. На час служби ефеби звільнялись від решти обов'язків. Польська лицарська школа згадувалась лише у контексті оборони державного кордону Польського королівства/ Речі Посполитої.

Отже, ідея лицарської школи у суспільно-політичній думці Польського королівства/ Речі Посполитої існувала у двох варіантах. Перший – лицарська школа як символ, як літературний топос. У такому разі будь-яке військо є лицарською школою для шляхетської молоді, адже обов'язок шляхти як лицарського стану – захищати власну державу від зовнішнього ворога. Яскравим представником цього напрямку суспільної думки є Станіслав Оріховський-Роксолан, який називав Русь (Україну) гімназією справжньої доблесті. Ідею Роксолана продовжили Ян Димітр Соліковський, Мартин Пашковський, Войцех Кіцький. Для них характерний ідеалістичний підхід до проблеми створення лицарської школи. На протигагу традиції, яка тягнулась від Оріховського, інший підхід, назву його прагматичним, пропонував чітку структуру лицарської школи. Засновником прагматичного напрямку є Анджей Фрич Моджевський. Він детально розробив устрій школи, окреслив обов'язки усіх учасників, визначив уміння, які

повинна отримати шляхетська молодь. Ідеї Моджевського розвинув Юзеф Верещинський. Для представників другого напрямку лицарська школа – реальна державна установа. На мою думку, у проєктуванні школи/ кампусу Моджевський, Верещинський, Грабовський були натхненні афінською ефебією – давньогрецькою військово-освітньою установою, у якій служили юнаки 18-20 років.

1. Каргалов В. В. На степной границе (Оборона «крымской украины») Русского государства в первой половине XVI столетия. – М.: Наука, 1974. – С. 41, 81, 101.
2. Оріховський С. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу // Українські гуманісти епохи Відродження: антологія. У 2-х ч. – К.: Основи, 1995. – Ч. 1. – 1995. – С. 25.
3. Оріховський С. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу... – С. 31.
4. Оріховський С. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу... – С. 32-33.
5. Шевчук В.О. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI-XVIII ст.. – Книга 1. – К.: Грамота, 2007. – С. 133.
6. Kotarski E. Publicystyka Jana Dymitra Solikowskiego. – Toruń: TNT; Poznań : Państwowe Wydaw. Naukowe, 1970. – 197 s. – (Prace Wydziału Filologiczno-Filozoficznego. – Т. 22. – З. 1.)
7. Kuran M. Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2012. – 664 s.
8. Votum szlachcica polskiego Ojczyznę wiernie miłującego, o założeniu skarbu Rzeczypospolitej i o obronie krajów ruskich, napisane od autora roku 1589. a teraz między ludzi podane. Kraków 1596. / Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. – Kraków, 1859. – S. 9.
9. [Zadora] Traktat de offensive bello: abo Uprzejme zuczliwe Wiernego Polaka do wŹbch Obywatelów Koronnych podanie do Rządu y gotowey potężności w Rzeczypospolitej. – В. m. dr., 1613
10. Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej. – Warszawa: Państw. Instytut Wydawniczy, 1953. – S. 322-323.
11. Sikorski J. Księgi hetmańskie Stanisława Sarnickiego na tle piśmiennictwa wojskowego w Polsce XVI wieku // Studia i materiały do historii wojskowości. – 1966. – Т. XII. – S. 47.
12. Шевчук В.О. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI-XVIII ст... – С. 160.
13. Wereszczyński J. Publika ... [] // Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego. – Kraków: nakł. Wydawnictwa Biblioteki Polskiej. – 1858. – S. 15.
14. Tarnowski St. Pisarze polityczni XVI wieku; wstępem i przypisami opatrzył Bogdan Szlachta. – Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej: Księgarnia Akademicka, 2000. – S. 543.
15. Grabowski P. Zdanie syna koronnego o pięciu rzeczach Rzeczyp. polskiej należących. – Kraków: Wydaw. Biblioteki Polskiej, 1858. – 109 s.
16. Votum szlachcica pisane na seymiki y seym roku Pańskiego 1606. – В. m. dr. – 1606.
17. Аристотель. Афинская полития. – 42, 3.
18. Аристотель. Афинская полития. – 42, 4; Ксенофонт. Киропедия. – М.: Наука, 1976. – С. 30.

Статья посвящена проєктам рыцарской школы на украинских землях в политической публицистике Речи Посполитой середины XVI – середины XVII вв. Автор выделяет два способа понимания идеи рыцарской школы польскими публицистами и демонстрирует связь школы с афинской эфебией.

Ключевые слова: Речь Посполитая, рыцарская школа, политическая публицистика, эфебия.

The article is dedicated to projects of knight's schools on Ukrainian lands in political publicism of the Polish-Lithuanian Commonwealth mid XVI – mid XVII c. The author distinguishes two ways of understanding the idea of knight's schools by Polish publicists and demonstrates the connection of these projects with Athens Epehebia.

Key words: the Polish-Lithuanian Commonwealth, knight's schools, political publicism, Epehebia.